

ELÇİN QARAYEV

İRƏVAN HAKİMLƏRİNİN TARİXİNDƏN

(XV-XIX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİ)

Azərbaycan Respublikası
Prezidentinin İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı-2021

- 48321 -

Monoqrafiya Bakı Qızlar Universiteti Elmi Şurasının 18.10.2016-ci il tarixli iclasının 02 sayılı qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür.

Elmi redaktor: *pedaqogika elmləri doktoru,*
professor
İ.H.Cəbrayilov

Rəyçilər: *tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
Ə.Ələkbərov

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
S.Talıblı

Elçin Teymur oğlu Qarayev.

İRƏVAN HAKİMLƏRİNİN TARİXİNDƏN (XV-XIX yüzilliyin əvvəlləri). Bakı: 2021, – 232 səh.

Monoqrafiya XV-XIX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın İrəvan bölgəsində hakimiyyətdə olmuş hakimlərin tarixinə həsr olunmuşdur. Tədqiqat işində ilkin mənbələr və arxiv sənədləri əsasında İrəvanda hakimiyyətdə olan hakimlərin şəxsiyyəti, mənşəyi və onların bölgənin iqtisadi-siyasi həyatında oynadıqları rolunu haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Monoqrafiya tarixçi alimlər, şərqşünaslar, müəllimlər, ali məktəb tələbələrini və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978-9952-541-18-2

© E.T.Qarayev, 2021

MÜƏLLİFDƏN

Oxuculara təqdim olunmuş bu monoqrafiya 2012-ci ildə yazılıb başa çatdırılmışdır. Lakin bizdən asılı olmayan səbəblərə görə onun nəşri gecikmiş, keçən bu illər ərzində İrəvan tarixi ilə bağlı xeyli əsərlər nəşr olunmuş və tərəfimizdən kitaba daxil edilmişdir. Monoqrafiya əsasən XV-XIX əsrin əvvəllərində İrəvanda hakimiyyətdə olan hakimlərin həyat və fəaliyyətinə həsr edilmiş, onların mənşəyi, mənsub olduğu soykökü göstərilməyə cəhd edilmişdir. Mənbə məlumatlarına əsasən deyə bilərik ki, İrəvanda hakimiyyətdə mənşəcə əsasən, Azərbaycan türkləri olmuş (bəzi Osmanlı paşaları istisna olmaqla), İrəvan sarayında Azərbaycan türk dilində danışılmış, bütün dövlət vəzifələrini Azərbaycan türkləri idarə etmişdilər. Çox təəssüf ki, mənbələrin azlığı bəzi hakimlər haqqında ətraflı məlumat əldə etməyə imkan vermədi. Mənbə çatışmazlığından əsər zəif təsir bağışlasa da, müəllif, monoqrafiyanın “İrəvan erməni torpağıdır” deyən “erməni yazarlarına” layiqli cavab olacağına heç də şübhə etmir.

GİRİŞ

İrəvan bölgəsinin tarixi Azərbaycan tarixşünaslığında yeni öyrənilən sahələrdən biridir. Düzdür, son dövrlərdə Azərbaycanın bu qədim bölgəsinin tarixinin ayrı-ayrı sahələrinin-siyasi, iqtisadi, tarixi coğrafiyası, əhalinin etnik və say tərkibinin öyrənilməsində uğurlu addımlar atılsa da, hələ bir çox məqamlar qaranlıq qalır. Belə məqamlardan biri İrəvan hakimləri haqqında olan məsələdir. İrəvan tarixi ilə sıx bağlı olan bu hakimlərin şəxsiyyət və fəaliyyəti haqqında məlumat verən əsərlər yox dərəcəsinədir. Məhz bu baxımdan qarşıya qoyulmuş məsələnin həlli bir neçə səbəbdən aktueldir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, İrəvanı idarə etmiş hakimlərin şəxsiyyət və fəaliyyətlərinin araşdırılması bu bölgənin tarixini ətraflı öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bəzi monoqrafiyalarda ayrı-ayrı hakimlər haqqında məlumat verilsə də, çox cüzi və natamamdır. Bu hakimlərin şəxsiyyətini və onların dövründə baş verən hadisələri hərtərəfli təsvir etmək İrəvan bölgəsinin tarixi ilə bağlı ağı səhifələri doldurmaq baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Digər tərəfdən, belə əsərlərin yazılması İrəvan bölgəsinin erməni torpağı olduğunu iddia etməyə çalışan erməni müəlliflərinə tutarlı cavabdır. Belə ki, bəhs etdiyimiz dövr ərzində İrəvan bölgəsinin idarə edən hakimlərin mənşəyinə nəzər saldıqda görmək olar ki, onlar arasında bir nəfər də olsun erməni xalqına məxsus hakim yoxdur və olmamışdır.

Lakin problemin həlli bir çox çətinliklərlə bağlıdır. Bunun əsas səbəblərdən biri tarixi məlumatların azlığı və qənaətbəxş olmamasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan bölgəsinin tarixi çox qədim olsa da, mənbələrin azlığı bu bölgənin qədim tarixinə dair aydın təsəvvür əldə etməyə imkan vermir. İrəvan yalnız XIV yüzilliyin sonları XV yüzilliyin əvvəllərindən inzibati mərkəz kimi tanınmağa başlamışdır. O, coğrafi mövqeyinə və yerli şəraitinə görə Çuxursəd adlanan bəylərbəyliyin inzibati mərkəzi olmuşdur. Bir tərəfdən məşhur sərkerdə, dövlət xadimi Əmir Teymurun Azərbaycana hücumları, digər tərəfdən Azərbaycan Cəlairilər

(1358-1410), Qaraqoyunlu (1410-1468), Ağqoyunlu (1468-1501), Səfəvi dövlətləri dövründə və Səfəvi dövlətinin Osmanlı dövləti ilə münasibətləri, müharibələri İrəvan bölgəsinin yazılı mənbələrin dairəsinə daxil etmişdir. Həmin dövrdən başlayaraq mənbələrdə İrəvanı idarə etmiş hakimlər, onların şəxsiyyəti, fəaliyyəti və dövrü haqqında məlumatlara rast gəlmək olar.

Azərbaycanın şimal-qərbində, sərhəd zolağında yerləşən İrəvan bölgəsi tez-tez qonşu dövlətlərin müdaxiləsinə məruz qaldığından mərkəzi hakimiyyət bu bölgəyə xüsusi diqqət yetirmiş və Azərbaycan şahları və Osmanlı sultanları özlərinə yaxın, nüfuzlu olan şəxsləri buraya hakim təyin etmişdilər. Şahların hörmətini qazanmış bu hakimlər böyük səlahiyyət sahibləri olmuş, onların əlində inzibati və hərbi hakimiyyət birləşmişdi. Təəssüf ki, XVII yüzilliyin əvvəllərinə qədər İrəvanda hakimiyyətdə olan hakimlərin bəzisinin adları məlum olsa da, yeritdikləri daxili və xarici siyasət haqqında daha ətraflı məlumat tapa bilmədik. Xüsusilə, Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri dövründə bəzi hakimlərin adları məlum olsa da, onların fəaliyyəti haqqında məlumatlar yox dərəcəsinədir. Yalnız mənbələrdə şah I Abbasın (1587-1629) dövründən başlayaraq buraya təyin edilmiş hakimlər haqqında bir qədər ətraflı və ardıcıl məlumat əldə etmək mümkün olmuşdur.

İrəvan hakimlərinin tarixinin öyrənilməsini iki mərhələyə bölmək olar. **Birinci mərhələdə** İrəvan bir bölgə kimi Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, Osmanlı, Əfşarlar, Qacar dövlətlərinin inzibati-ərazisi olmuş, İrəvanı idarə etmiş hakimlər şahlar və sultanlar tərəfindən təyin edilmişdir. Onlar səlahiyyət sahibi olsalar da mərkəzi hakimiyyətdən asılı olmuşdular. **İkinci mərhələ** isə XVIII yüzilliyin ortalarından başlamış, İrəvan müstəqil xanlıq kimi tarix səhnəsinə qədəm qoymuş və onun müstəqil hakimləri olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq hər iki mərhələ bir-birini tamamlayır və ardıcıl olaraq hakimlərin tarixini izləməyə kömək edir.

Tədqiqat zamanı müxtəlif səpkili qaynaqlardan istifadə olunmuşdur. Bunlardan yerli, Osmanlı, erməni, rus, gürcü mənbələrini və bir çox Avropa səyyahlarının məlumatlarını qeyd etmək olar.

Yerli qaynaqlardan İsgəndər bəy Münşi Türkmənin iki cilddən ibarət “Tarixə-aləmaraye-Abbasi (Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi)” əsərini (38; 39) qeyd etmək lazımdır. Mənbə fars dilində yazılmış və monaqrafiyanın yazılmasında görkəmli alim Şahin Fazilinin 2010-cu və 214-cü illərdə Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edərək nəşr etdiyi nüsxələrindən istifadə edilmişdir. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi olan İsgəndər bəy Münşi (1560-1633) gəncliyində Sultan Məhəmməd Xudabəndənin sarayında divan katibi olmuş, şah I Abbas (1587-1629) hakimiyyətə gəldikdən sonra “Tarixə-aləmaraye-Abbasi” əsərini yazmağa başlamışdır. Birinci cildə hadisələr Səfəvi dövlətinin yaranmasından XVII yüzilliyin əvvəllərinə qədər, ikinci cild isə XVII yüzilliyin əvvəllərindən 1629-cu ilə qədər, yəni şah I Abbasın ölümünə qədər olan dövrü təsvir edilmişdir. İ.Münşinin əsəri Azərbaycan, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan bölgəsinin siyasi tarixi ilə bağlı hadisələrlə zəngindir. Əsərdə İrəvan hakimlərindən Köpək Sultan Ustaclı, Bədr xan Ustaclı, Hüseyn xan Sultan Rumlu, Şahqulu Sultan Ustaclı, Məhəmməd xan Toxmaq, Əmirgünə xan Qacar, Təhmasibqulu xan Qacar haqqında verilən məlumatlar mövzumuz üçün xüsusilə dəyərlidir.

“İrəvanlı Hüseynəli xanın məktubları” (34) əsəri İrəvan xanlığının tarixini öyrənmək üçün əhəmiyyətli əsərlərdəndir. Mənbədə müstəqil İrəvan xanlığının hakimlərindən olan Hüseynəli xana, onun oğlanları Qulaməli xana və Məhəmməd xana məxsus xeyli məktublar toplanmışdır. Bu məktublara əsasən həmin xanların idarəçilik bacarığı, İrəvanın siyasi və iqtisadi həyatında yeridikləri siyasət haqqında məlumatlar əldə etmək mümkündür.

Yerli mənbələrdən bəhs edərkən XVIII yüzilliyin birinci rübünün Azərbaycan tarixi ilə bağlı olan Alban katolikosu Yesai Həsən Cəlaləyanın (1702-1728) əsərini (104) göstərmək olar. Bu əsərdə əsrin əvvəllərində şah I Sultan Hüseynin (1694-1722) dövründə ölkədə baş verən iqtisadi və siyasi böhran, bu böhrandan çıxmaq üçün şahın həyata keçirdiyi islahatlar və vergi siyasəti təsvir edilmişdir. Eyni zamanda mənbədə Azərbaycanın şimal hissəsində Şirvanda, Qarabağda şah hakimiyyəti əleyhinə baş vermiş çıxışlar

da öz əksini tapmışdır. Mənbənin mövzumuz üçün əhəmiyyəti İrəvan bəylərbəyi Allahqulu xanın Gəncə xanı ilə birlikdə Hacı Davud üsyanına qarşı apardığı mübarizəsidir.

İrəvan xanlığının tarixi ilə bağlı bir çox məsələlər Qarabağ xanlığının tarixindən bəhs edən müəlliflərin əsərlərində (37; 29; 18; 24; 30) da öz əksini tapmışdır. Səlnamə xarakterli bu əsərlərdə Ağa Məhəmməd şah Qacarin yürüşləri ərəfəsində Cənubi Qafqazda yaranan siyasi vəziyyət, İrəvan hakimi Məhəmməd xan da daxil olmaqla bəzi Azərbaycan xanlıqlarının ona qarşı ittifaq yaratması və müqavimət göstərməsi, birinci və ikinci Rusiya-Qacar müharibələri dövründə İrəvan xanlığının hərbi-siyasi vəziyyətindən bəhs edən xeyli faktlar toplanmışdır.

Mövzunun tədqiqində erməni mənbələrinin də xüsusi yeri vardır. Bu mənbələrin müəllifləri əsasən kilsə xadimləridir. Erməni xalqının çoxsaylı ideoloqlarından olan bu müəlliflərin əsərlərində İrəvan bölgəsi Şərqi Ermənistan ərazisi kimi təsvir edilmiş və o, ənənəvi olaraq Ararat ölkəsi adlandırılır. Lakin bu mənbələrin məzmunu ilə tanış olduqda görmək olar ki, erməni müəllifləri bu ərazini nə qədər özünüküləşdirməyə çalışsalar da, söhbət Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan İrəvan ərazisindən və burada hakimiyyətdə olan türk əsilli hakimlərdən gedir. Məhz bu səbəbdən erməni mənbələrinə ehtiyatlı və tənqidi yanaşmaq lazımdır. Bununla belə bu mənbələrin əhəmiyyətini də etiraf etmək lazımdır. Erməni mənbələrinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin əsərlərdə İrəvanda hakimiyyətdə olan hakimlər haqqında məlumatlar da öz əksini tapmışdır.

Erməni mənbələrindən Arakel Təbrizlinin “Tarix kitabı” əsərini (103) xüsusi qeyd etmək lazımdır. Əslən Təbrizli olan müəllif Üçmüəzzində təhsil almış və uzun illər burada yaşamışdır. O, Üçmüəzzin katolikosu Filippusun göstərişi ilə 1651-ci ildə bu əsəri yazmağa başlamış və 1662-ci ildə başa çatdırmışdır. A.Təbrizlinin bu əsəri 1602-1662-ci illəri əhatə edir. Əsərdə Azərbaycan tarixi ilə bağlı zəngin məlumatlar vardır. Burada Osmanlı-Səfəvi müharibələrinə geniş yer verilmiş və bu müharibələrin İrəvan bölgəsinə təsirindən ətraflı bəhs edilmişdir. Eyni zamanda əldən-ələ keçən

İrəvanın göstərilən tarixi dövr ərzində hakimiyyətdə olan hakimləri, onların yeritdiyi siyasət haqqında faktlara rast gəlmək olar.

Mövzunun tədqiqində Z.Əylislinin “Gündəliyi”ni xüsusi qeyd etmək lazımdır. 1630-cu ildə Əylis kəndində anadan olan müəllif 17 yaşından ticarətə qoşulmuş və müxtəlif dövlətlərdə-Osmanlı, İran, İtaliya, İspaniya, Portuqaliya və Hollandiya dövlətlərində olmuşdur. Səyahəti dövründə gündəlik yazmış və onun bu gündəliyi İrəvanda 1939-cu ildə rus dilində çap olunmuşdur (105). “Gündəlik”də hadisələr xronoloji cəhətdən təsvir edilmiş və bu hadisələr 1647-ci ildən başlayaraq 1691-ci ilə qədər davam etdirilmişdir. Mənbənin bizim üçün maraqlı cəhəti Z.Əylislinin İrəvanda hakimiyyətdə olan ayrı-ayrı hakimlər haqqında verdiyi məlumatlardır. Burada hakimlərin şəxsiyyəti, fəaliyyəti və onların bir-birini əvəz etməsi xronoloji ardıcılıqla işıqlandırılmışdır.

İrəvan hakimləri haqqında məlumat verən erməni mənbələrindən biri də Z.Kənəkirlinin “Xronika” əsəridir (135). Əsər Azərbaycan tarixi haqqında zəngin məlumatlarla diqqəti cəlb edir. Mənbədəki hadisələr Qaraqoyunlu dövlətindən başlayaraq 1699-cu ilə qədər işıqlandırılmışdır. Müəllifin Səfəvi şahları və Osmanlı sultanları tərəfindən İrəvana təyin edilmiş hakimlər haqqında verdiyi məlumatı daha maraqlıdır. Burada Əmirgünə xan Qacardan başlayaraq Fərzəli xana qədər İrəvan hakimləri haqqında faktlar öz əksini tapmışdır.

“1722-1736-cı illərin erməni anonim xronikası” mövzunun tədqiqində əhəmiyyətli olan mənbələrdəndir (71). “Xronika” əfqan tayfalarının İrani işğal etməsi, Səfəvi hökmdarı şah I Sultan Hüseynin (1694-1722) hakimiyyətinin devrilməsinin təsviri ilə başlayır. Sonrakı məlumatlarda Osmanlı-Səfəvi müharibələrinə toxunulmuşdur. Mənbədə Osmanlı qoşunlarının İrəvana hücumundan və bu hücumlara qarşı Allahqulu xan başda olmaqla irəvanlıların müqavimətindən bəhs edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif əsərdə səhvən İrəvan hakimini Mehrəli xan kimi göstərmişdir. Lakin buna baxmayaraq əsər mövzumuz üçün dəyərlidir.

XVIII yüzilliyin birinci yarsına aid edilən erməni mənbələrindən Abram Kretatsinin “İranlı Nadir şah və baş verən hadisələr

haqqında tarix” əsərini (143) xüsusi qeyd etmək olar. Üçmüəzzin kilsəsinin katolikosu olan A.Kretatsi əsərində XVIII yüzilliyin 30-cu illərinin ortalarında baş verən Səfəvi-Osmanlı müharibələri, bu müharibələrin gətirdiyi bəlalar nəticəsində Azərbaycan xalqının acınacaqlı vəziyyəti, Nadirin şah seçilməsi kimi süjetlər göstərilmişdir. Hadisələrin canlı şahidi olan müəllif eyni zamanda həmin dövrdəki İrəvan hakimləri haqqında da məlumat vermişdir.

S.İrəvanlının 1958-ci ildə Moskvada nəşr olunmuş “Cambr” əsəri (115) İrəvan hakimləri haqqında verdiyi məlumatlarla diqqəti cəlb edir. 1763-1780-cı illərdə Üçmüəzzində katolikos vəzifəsini tutan S.İrəvanlının əsəri bu kilsənin tarixinə, onun təsərrüfat həyatına, mülkiyyət məsələlərinə həsr edilmişdir. Bu mənbənin mövzumu üçün əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Əmirgünə xan Qacardan başlayaraq Hüseynəli xana qədər İrəvanda hakimiyyətdə olan xanlar və Osmanlı paşaları haqqında məlumat verilmişdir. Lakin müəllif onların adını yalnız həmin hakimlərin Üçmüəzzin kilsəsinə bağışladığı mülkiyyətlə əlaqədar olaraq çəkir və onlar haqqında cüzi məlumat vermişdir.

1780-ci ildə Üçmüəzzin katolikosunun Rusiya hökumətinə ünvanladığı məktubu (127) da mövzumuz üçün çox əhəmiyyətli-dir. Məktubda Hüseynəli xanın XVIII yüzilliyin 60-70-ci illərində II İrakli ilə müharibələri və onun acı nəticələri ətraflı təsvir edilmişdir.

Nəşr olunmuş erməni mənbələrindən biri də 1811-ci ildə Sankt-Peterburqda çap olunmuş Yeqor Xubovun “Ermənistanda unudulmaz hadisələrin təsviri” əsəridir (205). Əsərdə Hüseynəli xan və onun oğlu Məhəmməd xanın dövrü ilə bağlı bəzi siyasi məsələlər işıqlandırılmışdır. 1779-cu ilin sentyabrında Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin İrəvana yürüşü, Məhəmməd xanın Ağa Məhəmməd şah Qacar tərəfindən cəzalandırılma səbəbləri, birinci İrəvan döyüşü, Məhəmməd xanın başçılığı ilə irəvanlıların şah və rus qoşunlarına qarşı mübarizəsi, İrəvanda hakimiyyət dəyişikliyi mənbədə öz əksini tapmış məsələlərdəndir.

Erməni mənbələrindən biri də, “A.Araratlının” əsəridir (70). Memuar xarakterli bu əsərdə XVIII yüzilliyin 70-90-cı illərində

İrəvan xanlığının tarixi ilə bağlı maraqlı faktlar öz əksini tapmışdır. Əsərdə 1779-cu ildə Kartli-Kaxetiya çarının İrəvana yürüşü, 1785-ci ildə dağstanlılar Kartli-Kaxetiyaya yürüş edərkən İrəvan xanlığına hücumları, Ağa Məhəmməd şah Qacarın Azərbaycana yürüşü və bu yürüşə qarşı İrəvan hakiminin gördüyü tədbirlər haqqında məlumatlar toplanmışdır.

İrəvan xanlığı ilə bağlı bəzi sənədlər 1990-cı ildə "XVIII əsrdə erməni-rus münasibətləri, 1760-1800-cü illər" adı ilə İrəvanda nəşr olunmuşdur (73). Bu arxiv sənədləri toplusunda İrəvan xanlığının siyasi və iqtisadi həyatı ilə bağlı bəzi məsələlər, Hüseynəli xanın (1759-1783) son dövrləri, onun oğlanları Qulaməli xanın və Məhəmməd xanın hakimiyyətə gəlməsi hadisələri işıqlandırılmışdır.

Monoqrafiya yazılarkən Osmanlı mənbələrindən də istifadə edilmişdir. Belə mənbələrdən biri İbrahim Əfəndi Peçevenin "Tarix" əsəridir (175). Mənbədə hadisələr 1520-1640-cı illəri əhatə edir. Əsərdə hadisələrin təsviri kompilyativ xarakter daşıyır. Müəllif özündən əvvəlki hadisələri təsvir edərkən başqalarının əsərlərindən, müharibə iştirakçılarının, qazilərin və görkəmli dövlət xadimlərinin şifahi söhbətlərindən istifadə etmişdir. Sultan III Muradın (1574-1595) dövründən başlayaraq Peçevi canlı şahid kimi hadisələri təsvir etməyə başlamışdı. Əsərin bizim mövzumuz üçün maraqlı cəhəti Osmanlı-Səfəvi müharibələri, bu müharibələr nəticəsində İrəvanın əldən-ələ keçməsi, İrəvanda hakimiyyətdə olan Səfəvi hakimləri və Osmanlı paşaları haqqında məlumatlardır. Lakin mənbədə ayrı-ayrı paşaların adları çəkilsə də, onların fəaliyyəti haqqında cüzi məlumat verilmişdir.

Mehmet Solakzadənin "Tarix" əsəri mövzunun tədqiqində xüsusi əhəmiyyəti olan mənbələrdəndir. Əsərdən Azərbaycan tarixinə dair iqtibaslar 1992-ci ildə akademik Z.M.Bünyadov tərəfindən nəşr olunmuşdur (48). Bu nəşrdə XIV əsrin axırlarından-1642-ci ilə qədər Azərbaycan tarixi ilə bağlı hadisələr öz əksini tapmışdır. Burada da əsasən, Osmanlı-Səfəvi müharibələri, hərbi əməliyyatlar nəticəsində İrəvan əyalətinin əldən-ələ keçməsi təsvir edilmiş və həmin dövrlərdə İrəvanda hakimiyyətdə olan bəzi Osmanlı

paşaları haqqında məlumat verilmişdir.

XVIII yüzilliyin əvvəllərinə aid olan Osmanlı mənbələrindən isə Əli bəy Bədrəddininin "Qaimə"sidir (76). Əsərin müəllifi XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində baş verən iqtisadi və siyasi böhran zamanı Osmanlı dövləti tərəfindən bu ölkəyə göndərilmişdir. "Qaimə"də Azərbaycanda şah hakimiyyətinə qarşı çıxışlar öz əksini tapmışdır. Şirvanda baş vermiş Hacı Davud üsyanına qarşı İrəvan hakiminin mübarizəsi mövzumuz üçün dəyərli məlumatlardandır.

Osmanlı sənədlərinin əksəriyyəti "Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan türk xanları arasında münasibətlərə dair arxiv bilgiləri" adı ilə iki cildə nəşr edilmişdir (54; 55). Bu arxiv sənədlərində Azərbaycan xanlarının Osmanlı sarayı ilə yazışmaları, sultanın fərmanları, Rusiya, Qacar dövləti və Kartli-Kaxetiya təcavüzü ilə bağlı Osmanlı paşalarının rəsmi məktubları öz əksini tapmışdır. Mənbələrdə İrəvan xanlığının siyasi tarixinə dair də zəngin materiallar toplanmış və mövzumuzun tədqiqi üçün İrəvan hakimləri Hüseynəli xan, Qulaməli xan, Məhəmməd xan və Hüseynqulu xan haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

Rus mənbələrindən XIX yüzilliyin ikinci yarısında A.Berjnin redaktorluğu ilə Qafqaz Arxeoqrafiya komissiyasının topladığı 12 cildə ibarət sənədlər toplusunun mövzunun yazılmasında xüsusi əhəmiyyəti vardır. Monoqrafiyada bu sənədin VIII cildindən istifadə olunmuşdur. Topluda İrəvan xanlığının siyasi, sosial-iqtisadi, torpaq mülkiyyəti formaları, vergi və mükəlləfiyyətlər və s. məsələlərlə bərabər hakimlər haqqında da məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Çar Rusiyası dövründə nəşr olunan "Kavkazskiy sbornik" adlı jurnalın I, XXI, XXII, XXIV, XXVIII və XXX cildlərində (129; 130; 131; 132; 133; 134) Güllüstan müqaviləsindən sonra İrəvan xanlığının Rusiya ilə münasibətləri, ayrı-ayrı rus hərbiçilərinin şəxsi gündəlikləri və 1826-1828-ci illər müharibəsi ilə əlaqədar Qafqazdakı rus ordusu qərargahının külli miqdarda sənədləri toplanmışdır. Sonuncu İrəvan hakimi Hüseynqulu xanın (1806-1827) şəxsiyyəti, onun dövlət xadimi kimi fəaliyyəti və vətənpərvər bir

Hörmətli oxucu,

“Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 18-ci və 19-cu maddələrinə uyğun olaraq müəlliflik hüququnun qorunması məqsədilə əsərin tam mətni ilə Kitabxananın oxu zalında tanış ola bilərsiniz.

